

Panorama de la Serratella (Maestrat) a través de la toponímia històrica

Andreu Beltran Zaragoza

DOI: 10.2436/15.8040.01.269

Resum

Recopilació de topònims en la documentació històrica i actual de la Serratella (Maestrat). Estudi lingüístic de la toponímia, la influència històrica de la ramaderia transhumant aragonesa, determinació dels camps semàntics i tipus referencials (oronímia, fitonímia, etc.), els tipus morfològics específics, els topònims d'origen antroponímic. Anàlisi i interpretació de topònims.

*****

L'estudi que presentem se centra en la toponímia de la Serratella (oficialment *Sarratella*), petit municipi del Maestrat, inclòs en algunes fonts actuals en la comarca de la Plana Alta, al nord del País Valencià. El terme municipal ocupa una extensió de 19 km² de terreny alt i molt esquerp, en el vessant nord-oriental de la serra d'en Galceran, amb un desnivell que va des de 939 m en els cims als 400 m sobre el nivell del mar en la falda. Per la carena de la serra limita a l'oest amb Albocàsser; al nord i a l'est amb les Coves de Vinromà, i al sud amb el terme de la Serra d'en Galceran. El nucli urbà es troba a 871 m i té 85 habitants. Per l'est està comunicat per la carretera CV-154 amb la Torre d'en Doménec (a 12 km) i amb l'autovia CV-10 a Vilanova d'Alcolea, i per la banda de ponent amb Albocàsser, població amb la qual comparteix molts serveis, que es troba a una distància de 9 km.

Des del punt de vista dialectal, el poble es localitza en una zona del domini lingüístic català molt interessant. En els límits del terme coincideixen bon nombre d'isoglosses de la complexa àrea de transició entre les variants tortosines i valencianes.

La recuperació i l'estudi de la toponímia històrica, des del punt de vista de la lingüística diacrònica és un mitjà per descobrir el lèxic d'etapes pretèrites. En els noms propis de lloc resten fossilitzats mots comuns habituals en altres temps, rellevants per als residents i també per als visitants temporals de la ramaderia transhumant que tanta importància han tingut en les comarques septentrionals valencianes.

En el desenvolupament del projecte s'han dut a terme quatre tasques de manera més o menys simultània: la recopilació de topònims històrics i actuals del terme de la Serratella; l'estudi del passat del municipi; la confecció d'una base de dades informatitzada dels topònims i l'estudi particular de les bases lèxiques dels topònims.

El treball de recopilació de topònims s'ha realitzat a través del buidatge d'estudis i materials actuals i antics que es relacionen en la bibliografia.

La història lingüística d'una comunitat és part i producte dels processos socials esdevinguts en el transcurs del temps; per la qual cosa és necessari saber el mode de vida de cada període i els fets més rellevants que han provocat transformacions socials per explicar encertadament les mostres lingüístiques. La manca d'una obra de conjunt dedicada a la història de la Serratella ens ha obligat a reunir treballs i ordenar dades des de la prehistòria fins a l'actualitat que mostrem de manera sintetitzada.

Els resultats parcials de les dues tasques anteriors han estat, d'una banda l'elaboració d'una bibliografia, i d'altra, una aportació addicional de topònims. Els topònims replegats es van introduir en una base de dades amb tres camps: «lema» o base lèxica, «topònim» amb les formes originals extretes dels documents, datació i font i «lloc designat».

Un cop fet el buidatge de les fonts es va començar l'estudi particular dels lemes del corpus, donant prioritat als mots menys transparents. Reunits els topònims que contenen variants formals, formes flexionades, compostes o derivades d'un lema es va procedir a la localització i es va comprovar la vitalitat a la població. En l'estudi lingüístic s'ha intentat trobar el significat i la vinculació al territori anomenat, l'evolució fonètica en les mostres de diferent datació, l'etimologia i l'abast territorial del mot o variant. A fi de determinar la singularitat d'alguns topònims s'ha comprovat l'existència d'homònims, sobretot en la toponímia valenciana, en l'àmbit lingüístic català i aragonès.

La presència humana en el terme de la Serratella es testimonieja des de finals del paleolític en el jaciment del tossal de l'ermita de Sant Joan Nepomucé, en els gravats del cingle del barranc de l'Espigolar, els assentaments del tossal del Mas d'en Pere, del mas del Salzer, la mola del Castell i de les coves dels barrancs Fondo, de les Voltes i de l'Espigolar. Hi ha restes de la cultura ibera en la zona del Curulló. D'origen iber o potser romà sols coneixem el camí dels Abellers, camí reial que, perpendicular a la Via Augusta amb què connecta, es dirigeix cap a l'interior i comunica per la serra les dues valls. No hem localitzat cap notícia de l'època visigòtica ni del domini àrab.

Les primeres referències escrites referides al conjunt muntanyenc que separa les valls de Cabanes i de la rambla Carbonera, part del qual ocupa el terme actual de la Serratella, són del segle XIII i estan en la promesa del rei Pere el Catòlic de donar del Castell de Culla als Templers (1213) on apareix «*Covas de Berig*», com a límit oriental de la circumscripció àrab de Culla.

El rei Jaume I va conquerir el castell de les Coves el 1233. Aquesta demarcació àrab comprenia els termes actuals d'Albocàsser, Tírig, la Salzadella, les Coves de Vinromà, Vilanova d'Alcolea, la Torre d'en Doménec i la Serratella, que van passar a formar part del domini reial durant dos anys (1233-1235). El rei va donar els castells de les Coves i de Culla al noble aragonès Blasco de Alagón i esdevingué un senyoriu laic (1235-1240). En aquest temps el territori meridional de la serralada, vinculat a l'antic castell de Borriol, anomenat les *Covas de Berig* l'any 1238 va ser lliurat per Jaume I a Pere de Vallmanya.

Cinc anys després Blasco d'Alagon va vendre del castell de les Coves a l'Orde de Calatrava que va designar Joan Brusca perquè exercís de senyor feudal. Durant els trenta-cinc anys de senyoriu religiós (1240-1275) s'hi van repoblar Albocàsser (1242) Tírig (1244) i Alcolea (1245); però es desconeix si es van atorgar cartes de poblament a les Coves ni la Serratella. Tanmateix, es documenta l'existència del nostre terme en la part nord de la serralada, tant en la carta de poblament d'Albocàsser on s'esmenta la «serram de Biarach» en el límit oriental que correspon al terme de la Serratella, com en la delimitació de Vilanova d'Alcolea que cita la «serram de Verixt» en l'extrem occidental. El 1249 s'atorgà la carta de població de Benlloc, dins del castell de Miravet, i es tornava a esmentar la serra de *Berriz* com a límit occidental del terme. En total cinc variants d'un topònim amb una arrel semblant aplicat a la serralada, clarament dividida en dos dominis.

L'Ordre de Calatrava va fer una permuta i el castell de les Coves, i la Serratella al seu interior, va esdevenir novament Senyoriu laic (1275-1293) d'Artal d'Alagó, besnét de Blasco de Alagón, qui atorgà la carta de poblament a les Coves de Vinromà (1281) a furs de València, va reedificar les muralles d'Albocàsser, la Salzadella i potser va iniciar les de les Coves. Al cap de vint-i-tres anys la Tinença de les Coves passà per segona vegada a ser domini reial (1293-1294) per la compra del rei Jaume II a n'Artal. El domini del rei sols durà dos anys perquè canvià els castells les Coves, d'Ares, de Peníscola i d'Ollers (Tarragona) per la ciutat de Tortosa. Així és com la Serratella, anomenada «la Serra» en el document de possessió, formà part del senyoriu religiós de Ordre del Temple durant divuit anys (1294-1312). L'extinció de l'ordre tornà el nostre territori a poder reial fins a l'any 1319 quan Jaume II cedeix el castell de les Coves a l'Orde de Montesa, sota la jurisdicció de la qual restarà, de fet, fins a la desamortització de Mendizábal (1836), i de dret, fins a la II República (1931). En un inventari de les possessions de l'Ordre de l'any 1320 s'esmenta «la Serra» com a lloc de la Tinença de les Coves i quan descriu els límits de les Coves consten *la Serra* i *la Serra d'en Galceràs*, referits als actuals Serratella i Serra d'en Galceran.

El 1322 la vila de les Coves de Vinromà va renunciar als furs d'Aragó, als quals havia canviat, i es va acollir novament als de València.

Hi ha certa relació entre les vies de pas ramader i els límits territorials de les poblacions tal com es desprèn del document de 1389 que descriu el recorregut d'un camí que circumval·la el terme d'Albocàsser on apareix per primera vegada el topònim actual: «...e del terme de les Coves al terme de la Serratella; e al terme den Galceran».

L'economia de les viles a finals del XIV es ressentia per la forta pressió fiscal, alguns abusos del Mestre i dels frares de l'Orde, malalties i despoblaments. La Serratella obtingué un privilegi del rei Joan I, que inclou una butlla del papa Clement VII de l'any 1395 sobre la primícia.

El desenvolupament de la ramaderia, basada en la transhumància, al segle XV obrí expectatives econòmiques als habitants del Maestrat. L'any 1421 es van celebrar Corts del Regne de València a la vila de les Coves per recaptar un subsidi per al rei.

Aquest progrés es fa patent en la serralada a primeries segle XVI. L'any 1506, el mestre de Montesa confirma els drets, privilegis, costums i servituds de la Serratella. El poble es ratifica i, de fet, el grup de catorze famílies de l'antiga Serra de Bièratx, els Pastor, Alcalà, Albert, Forés, Vilaplana i Balaguer, encapçalats pels Fort i els Ripollés, posseïdors de grans ramats, declaren els seus béns al comanador per al cens de les corts de Montsó de 1510 on es documenten les dues variants del topònim, amb *e* i *a* àtones (*Serratella* i *Sarratella*). Quatre anys més tard, es produeix un fet semblant en la part meridional de la serralada quan l'any 1514 Nicolau de Casalduch, senyor de la Serra d'en Galceran ratifica i en confirma la carta de poblament. Aquest document conté els topònims de la frontera entre els senyoriu dels Casalduch i el lloc de la «Serra de Biarach que ahora se llama Serratella» en la Comanda de les Coves del Maestrat Vell de Montesa.

A mitjan segle XVI hom destaca la ramaderia com a principal riquesa de la comanda. A l'hivern hi acudien molts pastors de les terres fredes d'Aragó amb més de 40.000 caps. Les fonts, corrals, coves i mallades de la serra feien el territori idoni per a l'activitat. El pas i la presència de ramats forasters en el terme de la Serratella s'evidencia en els documents que periòdicament deixaven constància de la situació i l'estat dels llocs de trànsit i sojorn del

bestiar com el *Reconeixement general de passos, mallades i abeuradors* de 1552. Els desplaçaments afectaven una altra activitat no menys important, l'apicultura. En la comanda es documenten abellers de més de 500 basos.

Les obligacions religioses de les famílies que habitaven la Serra de Biarx des de la conquesta les devia servir i administrar el rector d'Albocàsser. L'any 1572 el bisbe de Tortosa determinà la creació d'una vicaria per a la Serratella, dependent d'aquell rector. La creació de vicaries i noves parròquies és una constant durant tot el segle XVI en les comunitats morisques del bisbat de Tortosa com ara la Poble Tornesa i Xivert, les més properes a la Serratella; tanmateix no tenim declaracions de l'existència de moriscos en la població.

L'ordre de Montesa el 1587, per butlla papal s'incorpora a la corona i Felip II assumeix el càrrec de mestre. L'acta de possessió del lloc de Serratella pel rei, l'any 1593 ofereix la primera informació sobre l'urbanisme de la vila. S'hi accedia per un portalet, la qual cosa confirma que un mur protegia les cases. Dins, en un mateix carrer estava el graner i la presó i en una placeta l'església. En el protocol consten els noms dels oficials: Baltasar Pastor, lloctinent de comanador; Juan Albert, lloctinent de batle; Francisco Vilaplana, justícia; Jaime Albert, jurat major clavari; Francisco Blasco, jurat menor granater; Jaime Royo, mostassaf; Gabriel Pastor, lloctinent de justícia i síndic. i Cristóbal de Sales, nunci.

El segle XVII es pot considerar com l'època de consolidació de la Serratella com a poble. Encara que dispersos, s'han conservat documents eclesiàstics i municipals, que amb un buidatge detallat trauran a la llum detalls de la vida de la població. El 1624, una visita del bisbe de Tortosa a l'església enceta la redacció del *Llibre de la renda i aniversaris*. El *Llibre del Consell de la Serratella*, restaurat recentment aplega informació dels anys compresos entre 1632 i 1690. Un cens del 1646 dona per a la Serratella vint-i-dos veïns, això indica un creixement demogràfic considerable, sempre lligat a la prosperitat ramadera com demostra la nova reconeixença dels passos mallades abeuradors del terme del 1697 i la millora de l'església amb un nou altar major.

Els *Establiments*, conservats en una còpia ampliada i renovada al segle XVIII, regulaven l'activitat i la convivència dels veïns i forasters. La vida a la Serratella tal com explica Sánchez Adell, és semblant a la d'altres pobles del nord valencià. La ramaderia és l'activitat dominant des de l'edat mitjana superant l'agricultura, i així va continuar per les característiques particulars del terreny. Les ordinacions inclouen una normativa general sobre la pastura dins del terme i especifica en els quatre espais anomenats *monte blanco*, *redonda*, *bovalar* i *quarto*. Les penes per infraccions van en augment, depenent si es tracta de veïns de la Serratella, de la comunitat d'hertbatges de la Setena de les Coves o de forasters. Els ramats havien de dormir obligatòriament en les mallades i no se'n podia traure ni cremar el fem ni tampoc del *monte blanco* ni de la *redonda*. S'hi aplica la justícia del *llogallo* per als animals perduts; es preserven els corrals i els coberts o terrats; l'*alcalde de monte* s'encarrega de l'aplicació de les normes; es regula la relació laboral de propietaris i criats o pastors, les condicions del ramat a mig guany, el manteniment i salubritat dels abeuradors comuns i les mesures contra llops i raboses. Pel que fa a l'agricultura, hi ha rúbriques dedicades als arbres fruiters, els animals de llaurança, l'era de la vila, els femers, els horts, etc. Altres rúbriques regulen l'activitat apícola i la caça i l'aviram.

De llavors ençà la població no parà de créixer; al segle XVIII s'hagué d'ampliar l'església 1739-1743 i això canvià la disposició urbana del poble. La porta es va obrir de front a l'altar

major, es van assolar una sagristia vella, el campanar i l'antic portalet. A finals de segle es va eixamplar de nou del temple (1790-1803) amb l'adquisició d'una casa adossada, amb la qual cosa es modifica de nou el traçat urbà. Segons Cavanilles el 1795 la Serratella comptava amb 50 veïns.

Documents oficials de principis del segle XIX remarquen la riquesa forestal del terme. L'any 1842 encara no arribava als 60 veïns per la qual cosa no s'hi va assignar mestre titulat, en canvi el 1883 havia passat a tenir 405 persones i ja comptava amb una escola de xiquets. Pel que fa als costums dels serratellans es diu que eren iguals que els d'Albocàsser. A principis del segle XX el municipi amb catorze masos i la vila aconseguí el màxim de 700 habitants l'any 1910. Durant la darrera centúria el poble ha viscut una contínua despoblació.

Resultats

En la base de dades hem recollit 530 topònims documentats. Les denominacions corresponen a 82 tipus de lloc diferents del terme de la Serratella. Predominen en el corpus els topònims que anomenen elements naturals del relleu. Els accidents orogràfics més repetits són les cavitats amb els genèrics, *cova*, *coveta*, *forat*, *finestra* i *avenc*, i això es deu, d'una banda, a les característiques geològiques de la serra, la seua antiga utilitat i al fet que s'haja utilitzat l'exhaustiu corpus de Cuevas de Castellón. Hi ha moltes elevacions amb els genèrics *penya*, *morral*, *lloma*, *llometa*, *mola*, *collado*, *tossal*, *serra*, *punta*, *puntal*, *cantal*, *cantalar*, *capllises*, *cingla*, *cingle*, *roca*, *roques*, *roquissa*, *racó*, *solanet*, *costera*, *coll*; algunes depressions *foia*, *foieta*, i l'antic *foseta*; i altres *pla*, *planet*, *bassa*, *toll*, *barranc*, *barranquet*, *cocó*, *codina*, *font*, *rambla*. Els genèrics relacionats amb la vegetació són escassos (*bosc*, *prat*) i hi ha alguns arbres singulars com *carrasca* i *servera*. Entre les construccions destaca sobretot la freqüència de *mas*, també hi ha *pou*, *sénia*, *caseta*, *corral*, *corralissa*, sols una *barraca* (encara que hi ha moltes pel terme), *capelleta*, *caragolera*, *ermita*, *forn*, *fornet*, *molí*, *teuleria*, *camp de tir* i *depòsit*. La demarcació territorial és la *partida* i les antigues àrees relacionades amb l'ús ramader *quarto*, *redonda*, *bovalar* i *devesa*, així com *abeurador* (n'hi ha de comuns i de la Setena), *mallada* (algunes del Consell), i *salera*. Els genèrics de lloc d'ús agrícola són *bancal*, *camp*, *era*, *heretat*, *masada*, *sort* i els antics *feixa*, *feixó* i *setiet* (no sempre conreables); les vies de comunicació *camí* i *carretera* (no s'han inclòs els topònims dels nombrosos assagadors) i les vies urbanes *carrer*, *plaça* i *placeta*.

Tipus de denominacions

Els diferents llocs referits anteriorment tenen denominació pròpia formada de manera diversa. En el conjunt de la toponímia de la Serratella replegat al corpus predominen quatre grups. El més nombrós és el de formació antroponímica [genèric+de+antroponim], seguit dels topònims formats amb mots del relleu. En tercer lloc els formats amb col·lectius de vegetació i després els formats amb mots d'ús ramader.

Els antropònims identifiquen els llocs amb el nom del propietari o llogater en un moment determinat de la història, normalment mitjançant la preposició *de*. En els topònims es troba el nom, el cognom; tots dos nom i cognom, malnom, ocupació o gentilici; predominen els masculins però n'hi ha de femenins. S'hi manté l'article personal en alguns casos, juntament amb determinacions específiques com: «*l'auelo*», «*el tio*». Els llinatges esdevinguts topònims són: *Albert*, *Arín*, *Blasco*, *Cabrera* (*en*), *Canet* (*en*), *Capsir*, *Carbó*, *Caro* (*en*), *Eixarc(o/a)*, *Escoí(n)* (*l'*), *Eximeno*, *Gassull*, *Grau*, *Melià*, *Mestre* (*el tio*), *Moliner*, *Muriach*, *Nadal*, *Orenga*, *Selma*, *Selmeta*, *Villalonga*, *Llorenç*, *Macià*, *Mercé*, *Peis* (*en*), *Simón*. La referència a una propietària es resol afegint el sufix *-a* al llinatge: *Beltrana*, *Escudera* (*na*), *Mirona*, *Moreta?*, *Montanyesa* (*la*). El nom personal de la propietària: *Elisa* (*la tia*), Algunes

informacions donen el non i cognom del propietari: *Pere Blasco, F. Beltran, Agustín Vall*, Els noms que es troben tots sols són: *Custodi, Gabrielet, Vito, Arturo, Enrique, Pedro, Oriol (n'), Pere, Pedro (en)*. Els noms en castellà solen ser posteriors al segle XVII. L'ocupació o càrrec: *Flare, Vicari, Fuster(?)*. La malnominació procedent de característiques físiques o morals: *El Lladre, Porreta, Salsar(?)*, *en Borró, Culla, Dofinet, auelo Misteler, el Pelut, en Polit, el Rull, el Surdo, Torreta*. Finalment observem el costum valencià de sufixar en *-o* final, resultat, potser d'un procés de masculinització d'una denominació femenina o feminitzada anteriorment, amb influència evident de la morfologia castellana, i esdevingut norma en la creació de malnoms: *Gasparo, Catxano, Cristinos, Pastorero, Qüelo(?)*.

Les marcades irregularitats del terreny en tot el terme de la Serratella són suficients per identificar bon nombre de llocs. La situació, proximitat, forma o altres relacions amb l'accident del relleu es troben en l'origen de bon nombre de topònims. Les elevacions: *serra, tossal, tossalet, la capserra, cormull, currulló, morral, morralet, morranda, talaia, lloma, llometa, collado*. Les parets verticals: *cingle, paredada* (adj metaf.). Les depressions: *foia, foieta, fondo* (adj.), *estretet* (adj.), *els estrets*. Inclínacions: *costa, costereta, costera, solà, solaneta*. L'horitzontalitat: *mola, capdemola, planella, rasos*. Accidents relacionats amb l'aigua: *ullal, font, fonteta, fontanassa, fontanella, d'aigua, caldera, povàs, regall, rotador, barranc, bassa, rambla, rambletes, saltadora, torrent*. Les cavitats verticals i horitzontals: *avenc, covassa, finestra* (met.), *sitjara, covarxelles, covatxes*. Les característiques o propietats del sòl: *penya-roja, roig, voltes, cadireta* (met.), *cocó, collet, ferreries, forat, lloses, olletes, pedregal*.

La vegetació natural característica o predominant, la presència de certes herbes, plantes, arbusts o arbres, aprofitables o no, destacables per algun motiu, explica l'ús toponímic de noms comuns i sobretot de col·lectius d'aquest tipus. Des del punt de vista morfològic destaquen els col·lectius amb el sufixos: *-ar*: *arboçar, boixar, espigolar, lletisclear, ullastrar, safranar, salviaret, fenollar* (potser cognom); amb el sufix *-al*: *carrascal, parralet*; amb el sufix *-osa*: *matosa, coscollosa*; amb el sufix *-et, -eta*: *nogueret, parreta, rourets, savineta*. Uns pocs exemplars singulars esdevinguts topònims: *ullastre, albarzer, boja, edra i figuera*, o els conreus agrícoles que són escassos en la toponímia de la població: *vinya i ullastres* d'olivera.

Comentaris d'alguns topònims

Alar m. Desconegut en el parlar actual, es documenta a la Serratella cap al s. XVII «y sigue [el terme] por el alar en vista del barranco de la Devesa» [EstS] referit a una zona no conreable, limítrofa amb els termes d'Albocàsser i de la Serra d'en Galceran plena de coves i balms, travessada per un assagador. Com a nom comú el trobem en els Est. de la Serra d'en Galceran (1638-1754) on la «*Rúbrica de aquells que desparedaran corrals y desfaran alars*» estableix penes per derrocar, desparedar, desembardissar i pegar foc en les mallades, alars i corrals. Com a topònim es localitza a Culla, *l'Alar* (partida) i *mas de l'Alar*; a Atzeneta del Maestrat, *barranc de l'Alar*; a Benafigos, *barranc dels Alars/Alassos*; a Benassal, *bancal de l'Alar*; a la Pobla Tornesa, *bancal de l'Alar*; a la Pobla de Benifassar, *cova de l'Alar*. Al temps de la conquesta i fins a l'edat moderna *alar* devia ser la terra de pastura comunal per a pobles veïns, segons el dret de pastura foral aragonès pel qual es regiren alguns pobles fins el segle XIV. Relacionat amb *alera* de l'aragonès, que també s'usa en la zona, i potser amb el basc *ala* 'pastura', procedent del llatí *alo, alere* 'alimentar'. Descartem que es tracte d'un col·lectiu botànic.

Ambelló *m.* Topònim actual *font de l'Ambelló* [2011Fus] ja recollit en el poble per Coromines, també a Tormos (Marina Alta) per al braçal d'una sequieta i a Billena del Travadell (el Comtat) i a Beniopa (Gandia) això ha conduït al sentit de 'deu, ullal'. A *Onomasticon* recull *els Arbellons* a Vilanova d'Alcolea, tot de l'arabisme *albelló* de l'arrel *arb-* 'claveguera'. La variant *albelló* es troba en topònims a la Jana (Baix Maestrat), a la Vall d'Albaida, la Costera i la Safor.

Arborçar. El col·lectiu de la planta *Arbutus unedo* (arborcer) forma part de diversos topònims de la mateixa àrea del terme amb variants formals des del s. XVII fins a l'actualitat: *la corralisa del Arborsar* [EstS]; *la heredad de Arborsar* [EstS]; *el solanet de Arborsar* [EstS]; *masía Albrosá* [1854Reg]; *masía del Arborsar* [1930NIE]; *mas de l'Ambrossar* [2005Gil]; *mas de l'Embrossada* [2006Alv, 2011Fus]; *l'Ambrossar* (partida) [2005Gil]; *les Embrossades* (partida) [2006, 2011Fus]. *cova d'Embrossar* [2006Ram]. Actualment hem recollit oralment *embrossà*, amb la *r* final emmudida, i no com recullen 2006Alv, 2011Fus. Coromines advertia dels problemes que plantegen les variants locals d'aquesta planta i explica que en *arbocer*, nom de l'arbut, es creà una variant *arbrocer*>*albrocer*, i registra *amborsar* (Benifairó de Valldigna); *amborsos* a la Valldigna. *borsés* a Sant Jordi del Maestrat, *albroza* en Aiguaviva de Bergantes, que explica per repercussió, dissimilació i transposició de *r*, amb l'actuació encara de la influència de *brossa* 'mateta' [DECLC].

Atans *m.* En documents del segle XVII-XVIII trobem *la cova de la Tans* [1632pei]; *lo Atans* [EstS] cavitat llogada anualment al consell municipal per ramaders. El sentit pecuari es documenta ja en un document tortosí de 1341 on apareix *atans* 'corral atansat a una penya' «*dels atançs dels bestiaris ... atançs o corrals*» DECLC. El mot com a topònim es localitza al nord de la Serratella en els termes de Cervera del Maestrat, *los Atans*, *barranc dels Atans*; Peníscola, *los Atans*, Alfara de Carles (Baix Ebre), *los Atans* (partida); Cabassers (Priorat), *los Atans* (partida) i Orta (Terra Alta) *Mola dels Atans*, i més al sud, en diminutiu a la Marina, als termes de Castell de Castells, *Barranc de l'Atanset* i Bolulla, *l'Atanset*.

Ballestera *f.* Nom d'una feixa, cingle, cova, mallada, avenc i un cocó, tot en la partida del mateix nom, a l'extrem sud-est del terme, des del s. XVII fins a l'actualitat: *feixa de la Ballestera* [EstS], *Ballestera* (mallada de Consell) [EstS], *el cocó de la Ballestera* [2003Bar], *cova del Cingle dalt de la Ballestera* [2006Ram]; *cova de la Ballestera-I* [2006SICE], *cova Ballestera* [2006Ram]; *Cova de la Ballestera-2* [2006SICE], *la Ballestera* (partida) [2006Alv], *avenc de les Ballesteres* (avenc del Tisto 1969), *avenc de la Ballestera* [2006Ram], [2006SICE].

El topònim es repeteix molt en municipis pròxims: la Serra d'en Galceran, *Font de la Ballestera i calderas*; Vilafranca, *Font de la Ballestera*; la Pobla de Benifassà, *Font de la Ballestera i Pont de la Ballestera*; Rossell, *Mola de la Ballestera*; Arnes (Terra Alta) *cresta i serra de la Ballestera*; Mosquerola (Terol) *La Ballestera* (masia) i a Cedrillas (Terol) *La Ballestera* (masada). En plural a Traiguera, *Camí de les Ballesteres*; Atzeneta del Maestrat, *les Ballesteres/la Ballestera* (partida); Rossell, *les Ballesteres*, *cova de les Ballesteres*. Tots podrien estar relacionats amb *ballesta*, que trobem igualment en topònims de Tírig, *les Ballestes*; Castellfort, *Cova de la Ballesta*, i Santa Magdalena de Polpís, *Lo pla de la Ballesta*.

I més lluny, al Campello (l'Alacantí) *serra de la Ballestera*; Pego, *casa de la Ballestera* i Castalla, *la Ballestera*; *mas de la Ballestera*. També als Pirineus a Pont de Suert (Alta Ribagorça) *Tozal de Plana Ballestera* i a Castella-La Manxa, Extremadura i Andalusia.

Bèritx. Antic topònim de la serralada on es troba el terme de la Serratella que es documenta en les cartes de poblament dels pobles veïns des de principis del segle XIII fins al segle XVI: *covas de Berix* (1213), *covas de Berig* (1238); *covariae de Berig* (1412); *Berriz* (1249); *serram de Verixt* (1245); *serram de Bierach* (1239); «*el término del lugar de la Sierra Biarach, el que ahora se llama Serratella*» (1514). Les diferències vocàliques i contextuals han portat a considerar que es tracta de dos topònims, les cinc primeres formes es fan correspondre a l'antic terme de la Serra d'en Galceran i les dues darreres al terme de la Serratella. Altres topònims semblants curiosament es presenten amb idèntica variació formal; el més pròxim *la Canyada de Beric* (oficial *Cañada de Verich*) [be'ritʃ] (Matarranya) en doc. antics *Beriz*, *Berix*, *Berig*, *Bierech* des del 1194. I més al nord d'Aragó en *Biarche* [biertʃe] /*Bierge* (Somontano Osca) que mostra tal inestabilitat en els doc. medievals des de 1065: *Biarage*, *Biareche*, *Biarge*, *Bierge*, *Bierech*, *Bierche*, *Bierage*, *Bierego*, *Berag*, *Berax*, *Berex*, *Berexen*, *Beage*, *Beax*, *Beix*. Aquestes formes es documenten igualment com a cognom en documents del rei Pere el Catòlic.

Caro m. Topònim de dues cavitats *els forats d'en Caro* [2011Fus], [2006Ram] en una roca de les ombries de Selmeta. Podria tenir un origen antroponímic. Tanmateix, al temps de la conquesta la paraula era ja topònim del turó on s'uneixen els termes de Vistabella, Port de Mingalvo i Vilafermosa on hi ha la masada i partida del Carbo: *Summum de illo loco qui vocabatur Caro* (1251) i al s. XIV *sobirà del Caro* (1384), designant el límit de Vistabella entre la vall de Balasc i la serra fins al cim del Penyagolosa. El conegut cim de Roquetes (Baix Ebre), *Caro*, també documentat *Karo* al segle XIV s'ha relacionat amb *quer* 'roca gran'; tot i que Coromines apuntava un origen de l'au *caro* 'tipus de mussol, que xiula com els pastors' conegut a Tortosa i en el País Valencià sobretot a la zona del sud d'Alcoi i Xixona. A la Vall d'Alba, *mas de Caro*; a Bolulla (Marina Alta), *la cova del Caro*, i també a Sueca, Sollana, Mutxamel i Benifaió.

Celda f. Dóna nom al barranc que separa els termes de la Serratella i la Serra d'en Galceran, *barranco de Selda o de las Devesas* [2006Ram], *barranc de la Selda* [2011Fus]. En la doc. antiga de la Serratella rep el nom de *barranco de la Devesa* [EstS]. En el Maestrat trobem la paraula en un top. de Vilar de Canes *la Celda*, maset ja en ruïnes el 1961, que Coromines [DEDLC] identifica com a forma castellana de *cel·la*, en català des del segle XVII, amb el sentir de 'cambra petita, graner, magatzem'. En zona morisca Cirat (Alt Millars) hi ha *la Celda*, partida i més al sud a Navarrés (Canal de Navarrés) *la Selda* (partida i cim).

Cortijó m. Topònim urbà del carrer principal i potser únic de la Serratella al finals del segle XVI: «*estando delante un portal que dicho lugar tiene llamado el portal del Cortijó*», «*Fueron a la casa e granero del señor que dicho comendador tiene en dicho lugar en la calle dicha del Cortijó*», «*Fueron a las carzeles del dicho lugar que estan en dicha calle del Cortijó*» [1593 PLS]. Es mantenia al s. XVIII amb el canvi fonètic de l'apèndix lateral final «*que se fassen les parets de la capella del Cortigob*» [1744LFI]; «*la capella del Cortijob*» [1747Fro], i encara amb diftongació al segle XIX *Cuartichol* [1854Reg]. Avui desconegut, potser a conseqüència del desenvolupament urbanístic dels darrers segles. Sembla un derivat del llatí vulgar CORS 'corral de porcs' que va generalitzar el significat fins a designar 'domini rural o casa rústica senyorial'. Està emparentat amb nombrosos topònims del domini lingüístic com ara: *Cortixelles* a Torís (Ribera Alta) casa, corral i barranc o *Cortiella* despoblat del terme d'Alforja (Baix Camp) documentat l'any 1190. A Palma de Mallorca hi ha el carrer *Curtitxó*.

Cromulló *m.* Mot documentat cap al s. XVII, *el Cromulló* [EstS] referit a la partida actualment coneguda com *els Cormulls* [2006, 2006Ram, 2011Fus] on hi ha dues elevacions aïllades, al nord-est del terme. Les dues variants formals de la paraula han esdevingut topònims en altres municipis del Maestrat, amb sufix a Albocàsser *el Cormulló dels Moros*, on hi ha un assentament ibèric, i a Ares del Maestrat, *el Cormullet*, i sense sufix a Culla, *el Cormull*. Coromines localitza viu el substantiu a partir de Tortosa, *cromull*, *curumull* a Benassal, on efectivament encara se sent; *cormull* a Vilafranca i Morella. La loc. adv. *a cormull* es manté a Herbers, Catí, el Vilar de Canes i Lluçena. Amb el sentit de ‘turonet’ en les enquestes toponímiques de 1961-63 el trobava en ús en una quinzena pobles, des de Morella fins a prop de Gandia, incloent-hi el sector Palància-Xúquer en el llenguatge rural i conservador. Transcriu l’expressió recollida a Albocàsser: «*Tot este cormulló*» ‘tossalet’, i altres del Realenc d’Alzira, Llutxent, Castellonet de la Conquesta, Nàquera, Dénia, Fondó de les Neus, etc. Les nostres dades, modernes, aporten poc a l’etimologia proposada per Coromines que suggeria la forma KOLOMULLO o KOLOMOLIO d’un llenguatge de tipus sorotàptic o celtoide.

Curulló *m.* Nom d’una elevació *el Curulló* [2005Gil], [2006Ram], situada en la confluència dels barrancs del Cingle i del Quarto, amb l’*avenc del Currulló* [2006Ram] i la *coveta del Currulló* [2006Ram] amb restes d’un assentament ibèric. El mateix topònim es repeteix en els termes de Culla on hi ha quatre el *Curulló de Gildo*, *el Curulló de la Costa*, *el Curulló de Motxello* i *lo Curulló*; a Xert i a Catí hi ha *lo Curulló*; a Cervera del Maestrat *Coll del Curulló* i al Mas de Barberans (Montsià) *los Curullons*. Coromines registra *la Curullada*, poblat del municipi de Granyanella (Segarra) doc. *cozellada* 1044, *cruijada* 1181, *cruylada* 1331, *cruilada* 1395. Derivat de *cruïlla*, *kruïll>*kurull*. El diminutiu *Curulló* de la Serratella correspon a un lloc on fan cruïlla dos assagadors.

Llentisclar *m.* El col·lectiu de l’arbut *Pistacia lentiscus* dona nom a una extensa partida documentada cap al s. XVII *el Gentisclar* [EstS], i actualment *el Llentisclar* [2006] (pronunciat amb palatal fricativa sonora inicial i sense r final), amb *el morral del Gentisclar* [EstS] i un *barranco de les Finestres y del Chentisclá* [2006Ram] on es troba la cova anomenada l’*abric del Barranc del Gentisclar* [2006SICE] amb gravats rupestres, tot al terme de la Serratella i continua en el de les Coves de Vinromà on hi ha un pou i un mas amb el mateix nom. A l’edat mitjana, del llentiscle s’aprofitava tot, la llenya, el carbó, la cendra, la resina, se n’extreia oli i el bestiar menjava el fruit. Trobem el mot com a topònim a Culla, Castalla, Xixona, el Fondó de les Neus, i en zona valenciana castellanoparlant “*lentiscar*” a l’Alt Millars (Ayódar, Cirat i Puebla de Arenoso), l’Alt Palància (Gátova i Pavias), els Serrans (Villar del Arzobispo i Chulilla) i la Vall de Cofrents (Jalance i Ayora).

Moscador *m.* Nom amb què es relaciona un espadat de roca que dona nom a un barranc en el límit entre els termes de la Serra d’en Galceran i la Serratella doc. el 1514 «*del barranco llamado lo moscador de Balayolano en la partida llamada del Algar*». Al s. XVII era una zona disputada entre els dos municipis «*tierras de cuestión del single de Moscador*» [1686San] i s’esmenta al segle XVIII *barranco de la punta de Single del Moscador* [EstS]; *roques del Nogueret baix del cingle del Moscador* [1742Fro]. Actualment desconegut i deu correspondre al barranc de les Deveses. El mateix nom és ara topònim a Montan (Alt Millars) *barranco del Moscador* i *corral del Moscador*. Coromines recull un *moscador* (*muskadó*) a Natüja (l’Alta Cerdanya) ‘indret on s’ajunta el bestiar quan fa calor’; també *moscador* a Bianya (la Garrotxa) topònim que apunta a l’existència d’una mosquera o amorriador ombrejat per als ramats. En la parla xurra de Sogorb sobreviu *mosquera* ‘sester’. Cap al s. XVIII en algunes publicacions i mapes les Coves de Vinromà reben el nom de *Cuevas de*

Mosquera on encara es manté el topònim *la Mosquera* en el terme. També en el de la Serra d'en Galceran, Lluçena i Vallibona; més al sud a la Serra d'Espadà *la Mosquera* Almedíjar i Azuébar i en la Marina Alta es troba *les Mosqueres* a Alcalalí i *la Mosquera* a l'Atzúbia i Tàrbena; el d'aquesta darrera referit a una antiga alqueria document 1268 *Muscayra*.

Pitxirupa *f.* Un dels mots més singulars del nostre corpus apareix en el topònim *la font de la Pitxirupa* [2011Fus], ullal estacional al nord del terme de la Serratella. La manca de documentació antiga dificulta l'explicació del que sembla un mot compost. Un primer formant podria relacionar-se amb el d'altres topònims de Peníscola *los Pitxells* (partida, barranc i punta), de la Pobla de Benifassà, *Pitxí* (barranc i mas) i de l'Alt Palància castellanoparlant als termes de Teresa, *La Pichichuela* i de Castellnovo *Pichiriuels*, ambdues partides de conreu amb séquia del riu Palància. També remarquem la presència de *la barraca de la Pitja* (1615) a Benassal i el *Pla de la Pitja* a la Pobla Tornesa i més al nord *la font de la Pitja* a Mont-roig del Camp, a Vilanova de l'Escornalbou (tots dos del Baix Camp) i Selva del Mar (l'Alt Empordà). D'altra banda, «-xirupa» recorda el basc *xurru* 'glop' diminutiu de *zurru* "glop" amb article. Coromines considera que el verb català *xarrupar* mot comú amb el basc *zurru* "sorber" i el navarroaragonès *churru(e)ar* d'origen incert és probable que en gran part provinguessin, en última instància, d'una deformació soferta pel llatí *sorbere*, en la boca de la població aborigen dels Pirineus, quan es tornà bilingüe (llatino-protohispanic), potser propagada des del parlar dels pastors mig-bascos per les serres del Moncayo, on pujava i baixava la transhumància bascoromànica fins a les serres de Gúdar i Penyagolosa. Ovelles, vaques i tota mena de bèsties de llana, de banya o de peu rodó, s'abeuren xarrupant. *Xirumbell* és 'botija, cantiret' a Morella.

Qüerna *f.* Apareix castellanitzat i en plural en un topònim d'un indret de la Serratella limítrof amb la Serra d'en Galceran cap al s. XVII «*Va [el límit del terme] todo camino de Abejeros adelante a las Cuernas*» [EstS] i es repeteix en català en la delimitació de la Redonda «*a la cruz de la foseta de Verdal, todo camino adelante, y antes de llegar a la crus del cabo de les Quernes sube arriba dejando el camino de Abexeros, por en vista de la cuesta*» [EstS] i es conserva actualment «*partida coneguda com les Cuernas*» [2005Gil]. En el Sobrepuerto aragonès es documenta cap al 1050 el topònim *Quarnas*. Potser es tracta del llatí QUERNA/QUERNEA SILVA 'bosc de carrasques'. Altres interpretacions relacionarien amb els quatre braços dels dos encreuaments de camins (referits al doc. amb «*cruz*»); de fet, actualment l'encreuament d'assagadors més septentrional s'anomena *els Quatre Cantons*. El mot *qüerna* apareix en la *Carta de poblament* d'Orpesa de 1589, referit a 'peça de pa de quatre diners': «*tindran dita fleca farta y basta et bon pa y que no donaran en la qüerna menys onces que donen en la qüerna que's vendrà en la vila de Cabanes*». Més al sud es retroba el topònim en una partida de Canals (la Costera) *les Qüernes* (doc. 1712) que Coromines explica com a derivat de *cova*, amb omissió de -v-, per mitjà del sufix antic -erna de nissaga potser preromana. Per al topònim serratellà la cavitat més propera és *la Covassa*, que dona nom al barranc pròxim. El topònim també es localitza a la Ribera Alta en els termes de Guadassuar, *Qüernes*; i de la Pobla Llarga *la Caseta de Qüerna*; a l'Olleria (la Vall d'Albaida) *Qüerna*; a Xàtiva *les Qüernes* i a Elx, *hort de la Qüerna*.

Sitjara *f.* Dóna nom a un barranc del terme d'Albocàsser, en documents castellanitzats el *baranco de la Sichara* [EstS], *barranco de la Sicharas* [EstS], la part superior del qual, al segle XVIII era de la Serratella i corresponia al "*monte blanco*" (veïns ni forasters no hi podien collir bellotes fins al dia 6 de novembre). Desonegut actualment, deu haver estat substituït per *barranc de la Font Blanca* [2011Fus]. Hem localitzat un nom semblant en un topònim de la zona castellana a Xest (Foia de Bunyol) *Barranc de la Sechara; la Sechara*.

Pareix derivat de *sitja*, castellanitzat en el document, que trobem en la toponímia valenciana a Tírig, *la Sitja, camí de les Sitges*; a Culla, *mas de les Sitges, Vilafranca, avenc de la Sitja*, Onda *les Casetes del Sitjar*, Cinctorres, *l'Ombria de les Sitjasses i les Sitjasses* (cova), i altres a la Vall d'Albaida, Marina Baixa i Baix Vinalopó.

Bibliografia consultada

- [1593 PLS] «La posesión del lugar de la Serratella de la Encomienda Mayor de Montesa» (30 de marzo de 1593) Orden de Montesa. *Possesion de la Orden de Montesa por el rey, año 1592*» Archivo Histórico Nacional. p. 290. <http://pares.mcu.es/>
- [1632pei] Registre del llibre peyter de la vila de la Serratella del any MDCXXXII finit per lo any MDCXXXII. Arxiu Municipal de la Serratella.
- [1854Reg] Registro del Cumplimiento Parroquial 1854 Arx. Parroquial de la Serratella.
- [1860Nom] *Nomenclator de la provincia de Castellón de la Plana. Año 1860*. Instituto Nacional de Estadística. Castellón
- [1930NIE] Nomenclator de la Dir. Gral. del Instituto de Estadística (Madrid, 1933), con referència al 31 de diciembre de 1930 dins de Sánchez Adell, J. (1996), p. 35.
- [1999Mes] MESADO OLIVER, Norberto *Los movimientos culturales de la Edad del Bronce y el Mediterráneo como vía de llegada*. Servicio de Investigación Prehistórica. Diputación Provincial de Valencia. 1999
- [2003Bar] Barberà i Miralles, B. «Els cocons a la Plana de l'Arc» *Actes VIII Jornades a la Plana de l'Arc Benlloch*, 2003 A. Cultural Amics de Subarra Benlloc 2008. p.77-89.
- [2005Gil] Gil Villalonga, J.; Gual Trilles, V. *Caminant per la Serratella. Tres rutes i quatre sendes*. Fundació Caixa Castelló (2005)
- [2006 Alv] Álvaro i Martí, M. T. 2006.«Toponímia dels pobles valencians. La Serratella, 89 la Plana Alta». València. Publicacions de l'AVL.
- [2006Ram] Ramos Barceló, J. «Catálogo de cavidades del término municipal de la Serratella» *Berig* núm. 7 Espeleo Club Castelló. Marzo 2006 p. 17-31. <http://www.cuevascastellon.uji.es/varios/berig7.pdf>
- [2006SICE] Sistema Informático de Catalogación Espeleológica. Provincia de Castellón
- [2011 Fus] Fuster i Puig, P. 2011 *La Serratella l'Alt Maestrat, Mapa i guia excursionista, terme municipal*. Ed. Ajuntament de la Serratella El Tossal cartografies.
- [EstS] Sánchez Adell, J. «Estatutos de la Serratella de finales del siglo XVIII» *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, núm. 53-54, gener-juny 1996, p. 33-61.
- [LCI] *Llibre de la Confraria de Nostra Senyora de la Iglésia de la Serrarella en 1742 fundada* Arxiu de la Diputació de Castelló. Secció Històrica Sig 11-263.
- [LCR] *Llibre de la Cofradia de la Mare de Déu del Roser de la iglesia de la Serratella*
- [LFI] *Llibre de la fàbrica de la Iglésia de la Serratella començant en 1737 y en avant, de capitulacions, rebudes y dates, etc.* Arxiu de la Diputació de Castelló Secció Històrica. Sig. 11-262
- [LRA] *Llibre de la renda i aniversaris que té la parroquial iglésia de la Serratella, los quals estan continuats de la manera que ordena lo il·lustríssim Sr. D. Agustin Spinola Bisbe de Tortosa, en la visita féu en dita parroquial en lo any 1624*. Arxiu de la Diputació de Castelló Secció Històrica Sig 11-264
- [OrdS] Castellet, S.; Olucha, F.; Allepuz, X. Les Ordinacions de la vila de la Serra d'en Galceran 1638-1754 http://www.sierraengarceran.es/files/Ordinacions_de_la_Serra.pdf
- «Confirmació i ratificació de la carta de població de la Serra d'en Garceran, feta per Nicolau de Casalduch» 1514. <http://www.sierraengarceran.es/files/documents.pdf>
- 1238, setembre 27, Jaume I dóna a Pere de Vallmanya les Coves de Berig (actual Serra d'en Garceran) del terme de Borriol Arxiu de la Corona d'Aragó. Barcelona. Cancelleria Reial.

- Registre 5, f. 49v. segona versió de la nota al volum segon del *Repartiment*, fol. 28r.
http://www.sierraengarceran.es/files/Donacio_Valmanya.pdf
- Acadèmia Valenciana de la Llengua. 2009. *Corpus toponímic valencià. Col·lecció Onomàstica*. València. Publicacions de l'AVL.
- Arxiu de la Diputació de Castelló.
- Barberà i Miralles, B.; Boira, P. "El camí dels Abellers o camí reial de la Serratella".
- Cavanilles, A. J. 1991. *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia (1795)* Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón.
- Coromines, Joan. 1985. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* Barcelona.
- Coromines, Joan. *Onomasticon Cataloniae* Barcelona 1994-1996
- Esriptura pública promesa de donació que féu Pere el Catòlic a l'Ordre del Temple, en la persona de Fra Guillem Catel, del castell de Culla, a Lleida 22 de maig de 1213. Universitat Jaume I. Castelló. Arxiu Virtual Jaume I <http://www.jaumeprimer.uji.es>
- Guinot Rodríguez, Enric (ed.), (1991). *Les cartes de poblament medievals valencianes*. València, pp. 182-184.
- Miralles Sales, J. «La carta pobla de Albocácer». *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, núm. 23, 1988, pp. 5-6

Andreu Beltran Zaragoza
Universitat Jaume I
beltranz@uji.es